
MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

REVUE DU LIVRE

PUBLICATION TRIMESTRIELLE
DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET LA BIBLIOGRAPHIE

1971

2-3

AKADÉMIAI KIADÁS • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYVTÖRTÉNETI ÉS BIBLIOGRÁFIAI FOLYÓIRATA

87. évf. 1971/2—3. sz.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

DEZSÉNYI BÉLA

(szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

KÓKAY GYÖRGY

MEZEY LÁSZLÓ

TARNAI ANDOR

WINTERMANTEL ISTVÁN

(technikai szerkesztő)

SZERKESZTŐSÉG:

Bp. VIII., Pollack Mihály tér 10.
Telefon: 336—323

Megjelenik negyedévenként.

Terjeszti a Magyar Posta.

Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítők-nél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlapirodánál (KHI, Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint át-utalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi jelző-számára. Előfizetési díj: 60.— Ft

Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, Bp. V., Alkotmány u. 21.
Tel.: 111—010, (pénzforgalmi jelzőszám 215—11482) és az Akadémiai Könyvesboltban, Bp. V., Váci u. 22
Tel.: 185—612.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kézira-tokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkekhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egyidőben.

A Pray-kódex keletkezése

A *Pray-kódex* legrégebbi szövegméltunket, a *Halotti Beszédet* őrző kéziratos könyvünk, régóta és legáltalánosabban használatos nevét felfedezőjéről és első felhasználójáról, PRAY Györgyről kapta.¹ A kódex — mint az eléggé ismeretes — rendeltetése és törzsszövege szerint úgynevezett sacramentarium, régebbi elnevezéssel liber sacramentorum,² s tartalmazza a mise változó imádságait (oratio, secreta, complenda = postcommunio), a legutóbbi időkig állandó főimádságot (kánon), valamint a nagyobb áldásokat (benedictiones maiores) Gyertyaszentelőre (febr. 2.), Virágvasárnapra, a keresztkütszentelést (Nagyszombaton), a kolostori helyiségek vasárnapi megáldását, a temetést és sok más kiegészítő imádságot, misét és szertartást.³ A temetési rítusban foglal helyet a „sermo supra sepulchrum”, amit *Halotti Beszédnek* szoktunk mondani,⁴ míg az első foliókon — úgy látszik másodlagos elhelyezésben — az esztergomi törvénykező zsinat határozatait találjuk.⁵ A XI. század második felének, a pápai centralizáció céljait is szolgáló műve, a *Micrologus*⁶ olvasható még a kódexben, csaknem teljes szöveggel,⁷ továbbá naptár, naptárszámítási táblák

¹ A kódex első említése egészen mellékesen történik, jegyzetben (G. PRAY: *Vita S. Elisabethae viduae necnon B. Margaritae virginis*, Tyrnaviae 1770, p. 249); PRAY a *Halotti Beszéd* első sorait idézi. Ugyanazon évben SAJNOVICS János, PRAY rendtársa híres munkájában (*Demonstratio idioma Hungarorum et Lapponum idem esse*, uo. 1770) már valamivel többet mond a kódex tartalmáról, melyet paleográfiai időrendben PRAY helyezett el, máig helytálló módon: „En locum Hungaricum seculi XII et ineuntis XIII. Latiatue feleym . . .” (i. h.) PRAY a hetvenes években sűrűn használja és említi a kódexet, de részletesebben nem ismerteti. Viszonylag részletesen ír róla a *Dissertatio historico-critica de s. dextera divi Stephani primi Hungariae regis*, Vindobonae 1771, 43–48 lapjain, végül legrészletesebben: *Diatrise in dissertationem historico-criticam de S. Ladislao Hungariae rege . . . ab Ant. Ganoczy conscriptam*, Posonii et Cassoviae 1777, 211–231. l.

² *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de la liturgie* 15, 242–285 (V. Leroquais), *Lexikon für Theologie und Kirche* 9 (2) 1964, 237–239 (B. Kleinheyser).

³ A kódex kitűnő tartalmi ismertetése: P. RADÓ: *Libri liturgici manu scripti bibliothecarum Hungariae* Budapest 1947, Orsz. Széchényi Könyvtár Kiadványai Szerk. TOLNAI Gábor. XXVI. 31–58. l. ugyanitt a megjelenés évéig legteljesebb bibliográfia.

⁴ Vö. SZABÓ Dénes: *Magyar Nyelvméltékek* (2) 1959, 27–29, a nyelvészeti érdekű irodalommal.

⁵ RADÓ az „első kéz” bejegyzésének tartja: i. m. 31. l.; a szöveg tartalmi-kritikai kiadása: ZÁVODSZKY Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények . . . forrásai*, Budapest 1904; fenti megjegyzésem a „másodlagos elhelyezésről” csak azt a gyanút érzékelteti, hogy synodálék részben vagy egészben nem tartozhattak a kódexhez, máshonnet kerültek bele.

⁶ MOHLBERG Cunibert: *Das älteste Sakramentar Ungarns und eine wiedergefundene Micrologus-Handschrift. = Ephemerides liturgicae* (Roma). 1927, 68. l.

⁷ RADÓ a *Micrologus* szövegét — helyesen — a „második kézzel” iratja, ez kétségkívül korai 13. századi scriptor.

és szabályok (computus), annalisztikus feljegyzések, sok más járulékos szöveggel együtt található a kódexben.⁸ De „a parte potiori fit denominatio” a sokféle szöveg, bejegyzés, töredék fölött áll a teljes sacramentarium, s a kódexnek nevet és jelleget csak ez adhat.

A *Pray-kódex* sacramentarium-volta annyira magától értetődő és általánosan ismert volt, hogy a gyakoribb, felfedezőjét idéző elnevezése mellett, uralkodó műfaji jellege szerint is emlegették. BATHYANY Ignáctól RADÓ Polikárpig a hazai kutatás;⁹ H. JUNGSMANN¹⁰ és B. LUYKX¹¹ műveig a külföldi kutatás a kódexet a műfaj keretében vizsgálta és méltatta. E felfogástól legújabbán P. RATKOŠ tér el, aki iskoláskönyvet lát kódexünkben.¹² BATHYANY már egy jelzőt is ad e Sacramentariumnak, mely a származást lenne hivatott jelölni: Boldvense.¹³ RADÓ kitűnő katalógusában, a Codex Prayanus mellett a Sacramentarium Bolduense elnevezést találjuk.¹⁴ A kódex keletkezési helye e felfogás szerint, a Borsod megyei Boldva hajdani bencés kolostora lenne. E nézet azonban több ellentmondóval találkozott: R. PRIKKEK Marián Pannonhalmát,¹⁵ KARÁCSONYI János Székesfehérvárt,¹⁶ ERNYEI József¹⁷ és újabbán P. RATKOŠ¹⁸ Veszprémet tekinti a *Pray-kódex* keletkezési helyének.

A kódexben a monasztikus és kanonoki liturgia sajátosságai egyaránt felfedezhetők, de úgy, hogy a jelenlegi szöveg határozottan inkább bencés jellegű. Ezért kutatóink többsége a bencés eredet mellett foglal állást, anélkül azonban, hogy — akik e problémával külön foglalkoztak — a kanonoki sajátosságok okát érdemben meg tudták volna adni (ZALÁN Menyhért¹⁹ és KÜHÁR Flóris²⁰). Viszont a káptalani (Székesfehérvár, Veszprém) eredet hívei (KARÁCSONYI, ERNYEI és RATKOŠ) a bencés jelleg egyidejű és tagadhatatlan meglétére sem adnak magyarázatot. Nyilvánvaló pedig, hogy a keletkezési hely, a szerzetesi

⁸ Leírása: RADÓ i. m. és BARTONIEK Emma: *Codices latini medii aevi Bibl. Nat. Hung. Budapestini 1941*, 57–63. l.

⁹ BATHYANY Ignatius: *Leges ecclesiasticae Regni Hungariae II, Albae Iuliae 1785*, 130–196. l. és RADÓ bibliográfiai összeállítása i. m. 35. l., rövid értékelése 36. l.

¹⁰ JUNGSMANN H.: *Missarum sollemnia I–II*, többször idézi a sacramentariumot a Rheinischer Messordo-típus képviselői között.

¹¹ LUYKX Bonifas, JUNGSMANN hivatkozik rá (i. m. I. 173).

¹² P. RATKOŠ: *A Pray-kódex keletkezése és funkciója*. = *Századok* 1968, 941–963 l., szerinte a kódex rendeltetése „... a tartalom után ítelve egyedül didaktikai lehetett, aminek következtében a kódexet a veszprémi káptalani iskola kézikönyvének tartjuk” (962. l.); uo. (79. j.) a kódex „nem csupán sacramentarium, hanem kis középkori encyclopaedia”, melyet „a veszprémi studium már a tatárjárás előtt használt”. Ez azonban teljesen alaptalan; a vizsgált anyag valóságával nem törődő, erőszakolt állítás, ha meggondoljuk, hogy a 172 foliót, azaz 344 oldalt kitevő terjedelemből 127 folio, illetőleg 254 oldal a sacramentarium és rituale (és missale) szöveg, a megmaradó 45 folio (90 oldal) tartalmazza a synodalia decretat, a Micrologust, a Kalendariumot (benne az „orvosi” tanácsok), a krónikát és csupán néhány oldal Alexander a Villa Dei nyomán, az iskolás anyagnak tekinthető naptárszámítási tudnivalókat.

¹³ BATHYANY Ignatius, i. m. 120–121. l.

¹⁴ i. m. 31. l.: „Sacramentarium O.S.B. Boldvense (Codex Prayanus; 1192–95).”

¹⁵ *A Pray-kódex, A Pannonhalmi Sz. Benedek-Rend története I*, Budapest 1902, 439–441. l.

¹⁶ *Hol írták a Halotti Beszédet?* = *Magyar Nyelv.* 1925, 221. l.

¹⁷ *A Pray-kódex termőhelye és eredeti rendeltetése*, = *Magy. Könyvszle.* 1927, 67–83. l.

¹⁸ l. 12. j.

¹⁹ ZALÁN Menyhért: *A Pray-kódex írásának helye és további sorsa*, = *Magy. Könyvszle.* 1927. 247–274. l.

²⁰ *Kanonokok és szerzetesek litániája a Pray-kódexben.* = *Magy. Könyvszle.* 1939. 67–69. l.

vagy kanonoki használat kérdései egymással összefüggnek, és nem lehet az egyik vonatkozásban még használhatónak látszó végkövetkeztetésre jutni, a másik vonatkozás figyelmen kívül hagyásával. És mert kutatóink a felmerülő kérdéseket nem így — együtt nézve őket — vizsgálták, ma is még problémát jelentenek: 1° a keletkezés helye, 2° a használó egyházi testület.

*

A keletkezés helye tekintetében még mindig Boldva áll az első helyen.²¹ BATHYÁNY Ignác hívta fel a figyelmet az e tekintetben döntő érvnek számító bejegyzésre: „monasterium iohannis b(aptiste) comburitur iuxta bulduam situm”²² Boldvát a kódex keletkezési helyéről valló felfogás további támaszra talált különböző szövegrészekben: „intercedente beata Maria semper uirgine et beato Iohanne . . . hoc sanctum ovile circumda . . .” „cum omni congregatione et familia b. Iohannis baptiste . . .”²³ (később zárójelbe került). Így azután Radó már csak Sacramentarium OSB Bolduense néven ismertette eddig legjobb leírásában. Keresztelő Szent János volt tehát a boldvai monostor patrociniuma, s ennek használatára készült a *Pray-kódex sacramentariuma*.²⁴

Azonnal láthatjuk, hogy topográfia és patrocinium együttesen adhatnak választ a kódex keletkezési helyének kérdésére, de külön is vizsgálándók. A boldvamenti Keresztelő Szent János leégésére vonatkozó megjegyzés ugyanis beilleszkedik abba az annalisztikus megjegyzés sorba (ff. 15–16), melyben az 1144. évhez ezt olvassuk: Regnante gloriosissimo rege Geyza dedicatum est monasterium in ciploc in honore Sancte Marie a uenerabili episcopo martyrio.²⁵

²¹ Ez kitér az irodalmat és a kérdés történetét legjobban ismerő RADÓ Polikárp előbb (24. j.) idézett kódex meghatározásából.

²² BATHYÁNY i. m. 210. l. *Kódex*: f. 16’.

²³ f. 56. és f. 105’, az utóbbi helyen (Missa communis pro uiuis atque defunctis = Oratio „Pietate tua”): „famulus et famulas tuas (atque loca nostra una cum omni congregatione et familia beati Iohannis baptiste) . . .” a () jelek közötti rész elhagyható lett „Ker. Szt. János gyülekezetén” kívül. Az egész szövegezés („loca nostra”) valami bencés reformcsoportra utal, ami azonban akkor Magyarországon még alig képzelhető el.

²⁴ RATKOŠ megkísérli (i. m. 961–962. l.) a „boldva melletti” Ker. Szt. János monostort a jászóiával azonosítani, és GYÖRFFY egy adatára (*Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I.* 760. l.) hivatkozva a Borsod megyei Boldvára vonatkozó eddigi nézeteket elutasítja. GYÖRFFY adata azonban a falu plébániaegyházának és nem a monostornak patrociniumára vonatkozik. Nem bizonyított ugyanis, hogy a bencés apátság megszűnése után, a keresztelő egyház szerepét a monostoregyház vette át. Még bonyolultabb kombinációkhoz vezet a Jászóra vonatkozó nézet. A premontrei kanonokok jászói Ker. Szt. Jánosról nevezett szentegyháza és kolostora valóban a Boldva két ága között fekszik. A prépostság elnevezése azonban 1234-ben még „de ualle Turna” (N. BACKMUND: *Monasticon Praemonstratense I.*, Straubing, 1949–53), viszont GYÖRFFY (i. m. 176. l.) idéz egy oklevelet, mely úgy értelmezhető, hogy Jászón világi kanonokok társasegyháza lett volna („in quadam nostra ecclesia collegiata Yazou nominata” mondja az esztergomi káptalan). Így ez a kép alakulna ki: 1234-ben egy premontrei kanonokokolostor van a tornai völgyben, Jászón magán (a Boldva mellett) van egy társaskáptalan, mely azonos lenne a Boldva-parti Keresztelő János monostorral (a „monasterium” szó ennek nem mond ellent!), csak hogy ez már — a *Pray-kódex* szerint — 1203-ban leégett. Lehetséges végül is, hogy az eredetileg a tornai völgyben lakó premontrei konvent vette át és alapította újra (KÁLMÁN herceg segítségével) a leégett vagy elpusztult jászói káptalan-egyházat. Azonban mindezen kombinációk együttvéve sem vezetnek egyértelmű eredményhez, hiszen Boldván is volt és van egy monostoregyház, s ezenfelül a Jászóval való premontrei és világi kanonoki kombinációk nem illeszthetők bele jelen kódexünk bencés összképébe.

²⁵ f. 15.

MARTYRIUS, aki a Széplakon (Kassa mellett) levő monostoregyházat Szűz Mária tiszteletére az említett évben felszentelte, a területileg illetékes egri püspök volt.²⁶ A széplaki Máriakolostort az ABÁK egyik ága alapította és bencésekkel népesítette be.²⁷ Hatvan évvel később égett le a boldvai apátság, s erről szintén megemlékezik a kódex. Ha a két topográfiai vonatkozást (Széplakot és Boldvát) együtt mérlegeljük, azt kell mondanunk, hogy Széplak ugyanúgy lehetne keletkezési hely, mint Boldva. Azonban Boldva mellett szól a Keresztelő Szt. János-patrocínium, s a Keresztelő nevének ismételt előfordulása a sacramentariumban. Bizonyos, hogy a kódex egy, az említett patrocínium alatt álló bencés kolostorban keletkezett, de ebből még nem következik, hogy az csak Boldva lehetett, miután az ottani monostor leégésére vonatkozó bejegyzés önmagában ugyanolyan értékű, mint a széplaki monostor felszenteléséről tudósító. A Keresztelő tiszteletére szentelt bencés monostor az országban a 12. sz. végén három volt,²⁸ az emlegetett Boldva, a Bihar megyei Szentjános és a Gömör megyei Jánosi. RADÓ és KÜHÁR joggal zárja ki a Széplaktól távol eső bihari monostort, de nem vonja be egyikük sem kombinációiba Jánosit. Pedig ez utóbb említett nagyjából egyenlő távolságra lévén Széplaktól és Boldvától, mindkét monostor dolgairól értesülhetett. E megfontolások alapján a *Keresztelő Szent János-patrocíniumú bencés monostor, melyben a sacramentariumot másolták, a Rimaszombat mellett létezett Jánosi bencés apátsága lesz.*

Boldva mellett — már ritkábban emlegetve — Székesfehérvár és Veszprém került szóba. Mindkettő azért, mert e helyek indokolhatták volna a kódex szövegében „pontifex”-re, püspökre, klérusra és nem szerzetesekre utaló szövegrészeket, szertartási előírásokat.²⁹ Hangsúlyoznom kell, hogy bár a bencés jelleg ellenfelei helyesen emelik ki a szöveg nem bencés vonatkozásait, de — meggyőződésem szerint — a kezünkben levő kódex ténylegesen bencés jellegét nem gyöngíthetik. KARÁCSONYI a fehérvári prépostban látta a pontifexet,³⁰ azaz a püspöki jelvények viselőjét, ERNYEI és RATKÓŠ a veszprémi püspökben.³¹ ZALÁN Menyhért elutasította KARÁCSONYI felfogását főként azért, mert a fehérvári prépost nem viselt infulát és más püspöki jelvényt.³² Ez nem áll. A királyi prelátusok már II. ENDRE korában a pontificalék viselői voltak,³³ és köztük az első volt a koronázási és temetkezési bazilika főpapja, a pannonhalmi apáttal egyenlő jogállású (a pápának közvetlenül alávetett) fehérvári prépost.³⁴ A sacramentarium szövege mintha maga is támogatná KARÁCSONYI nézetét. A különböző könyörgések (orationes ad diversa) között ugyanis egymás után következnek: pro papa et episcopis, pro antistite et suis

²⁶ *Schematismus cleri archidioecesis Agriensis, anni 1939, Agriae 1939, p. XXII.*

²⁷ KARÁCSONYI János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I*, Budapest 1900. 43. l.; SÖRÖS Pongrác: *Elenyészett bencés apátságok. = Pannonhalmi Rendtörténet XII/6*. Budapest 1916.

²⁸ SÖRÖS i. m.

²⁹ A vonatkozó helyeket l. RADÓNÁL; érvelésében ERNYEY nagy határozottsággal használta fel őket, l. 17. j.

³⁰ l. 16. j. i. m. 78. l.

³¹ l. 17. j. és 12. j.

³² A *Pray-kódex* írásának helye . . . (19. j.) 265. l.

³³ MEZEY L.: *Ungarn und Europa im 12. Jahrhundert. Kirche und Kultur zwischen Ost und West. = Vorträge und Forschungen XII* (Konstanz) 1968, 258, 8a.

³⁴ MEZEY László: *Székesfehérvár egyházi intézményei a középkorban. = Székesfehérvár évszázadai 2* (1971).

subditis, pro abbatibus. Az itt említett antistes, ha úgy értelmezem, hogy nem püspök, lehetne a fehérvári prépost, mint külön joghatósági területtel rendelkező prelátus. De lehet, hogy mégiscsak a megyéspüspökre gondolt a példány összeállítója. Az kétségtelen, hogy pontifex, klérus, archidiaconus stb. szereplése a bencés eredet összképébe nem illik bele, s a bencés kutatók e problémát megoldani nem tudták, legfeljebb megkerülték.

ERNYÉY, majd RATKOŠ, igen helyesen, a kódex keletkezését káptalani környezetbe helyezik. Mindketten Veszprémet, a püspöki egyházat és a káptalant jelölik meg a kódex keletkezési helyének.³⁵ Amennyire helytálló RATKOŠ okfejtése a húsvéti körmenet jelentősége tekintetében,³⁶ de még olyan jelentéktelennek tűnő részlet, mint a „fratres” szónak a káptalanbeliekre értelmezése dolgában is,³⁷ annyira nem fogadható el a patrocíniumokra vonatkozó okoskodása. A veszprémi Keresztelő Szt. János templom nem hozható kapcsolatba kódexünk körmeneti könyörgésével, mert ez utóbbiból határozottan kitűnik, hogy a processio visszatérése után, a kiindulási templomban, melynek Ker. János is patrocíniuma volt, énekelték.³⁸ Veszprémi szövegben Mihály főangyal nevének kellene itt állnia. Kódexünk szövege csak olyan értelmezést enged meg, hogy a templom, melynek főoltára előtt a könyörgést elénekelték, a Keresztelő tiszteletére volt szentelve. A Szent Kereszt-oltár említéséből semmiféle különlegesen veszprémi Kereszt-kultuszra nem következtethetünk. Szent Kereszt oltár volt minden középkori székes- és vélhetőleg nagyobb monostoregyházban is. Ez az oltár a templom tengelyében állt, egy vonalban a kanonoki vagy szerzetesi kórus hajó felőli bejáratával. Ez volt a halottakért rendelt reggeli missa matutinalis végzésének és a plébániai funkcióknak helye.³⁹ Meglepő az lenne,

³⁵ RATKOŠ i. h. (12. j.) 944. l.

³⁶ uo. 948—951. l.

³⁷ uo. 951. l. „A fratres kifejezésen a káptalan tagjait kell értenünk . . .”, helyes a „monasterium” értelmezése is (uo. 952. l. 43. j.)

³⁸ RATKOŠ igyekezetének („valóban nagy erőfeszítésbe került a Pray-kódexben határozottan említett Keresztelő Szent János templomának hozzávetőleges lokalizálása . . .”) akkor lett volna inkább értelme, ha sikerül kimutatni, hogy a veszprémi Keresztelő János templom teljesen beleillik a húsvéti körmenet leírásába. Csakhogy kódexünk kifejezetten a „pontifex” egyházát, tehát a székesegyházat említi kiindulási és visszatérési helynek, s a stáció van a Margit-egyházban. Szt. Iván ugyanis a visszatérés (f. 56: „in redeundo cantentur versus . . .”) után, a főoltár előtt énekelt orációban talál említésre: „Finito uersu intrantes chorum dicant . . . Et alii duo ante altare prosequantur istum uersum Recordamini — Tunc dicatur haec oratio Suscipe domine preces nostras et per resurrectionem . . . intercedente beata Maria semper uirgine et beato Iohanne baptista muro custodie tuo hoc sanctum ouile circumda . . .” Hogy azonban a mintapéldányban itt eredetileg csak Szűz Mária oltár említése állhatott, a Gyertyaszentelői körmenet befejező könyörgéséből következik.

³⁹ Csak példaként említem a következőket. Esztergomban a Szt. Kereszt oltár igazgatója minden hétfőn és pénteken és a nagyböjt hétköznapjain nagymisést mondott a megholtak lelkiüdvéért; és ő a vár plébánosa (KOLLÁNYI F.: *Esztergomi kanonokok*, Esztergom 1900, 21. l.). Egerben: az altare S. Crucis mestere: minden héten egy misét mond a halottakért: „Habet etiam curam omnium defunctorum in ecclesia sepeliendorum et tempore celebrationis exequiarum missas dicere . . .” (*Az egrői főegyház Szent János-könyve*. Liber S. Iohannis, közléteszi KANDRA Kabos, Eger 1886, 468. l.); Nagyváradon: „altare sancte crucis, quod per nos [capitulum] et episcopum institutum, primo competenter, postmodum vero uberius per Stephanum iuniorem regem Hungariae [V. István] est dotatum ratione missae, que in dicto altari pro defunctis celebrari consueverunt . . .” (BUNYITAY V.: *A váradi káptalan legrégebbi statutumai*, Nagyvárad 1886, 71. l.); a Kereszt oltárnak a dómliturgiában mindig előkelő helye van, mint ez középkori Ordinariusainkból kitűnik. Gyertyaszentelő: „. . . descendit processio ante aram s. crucis . . .” (Ordinarius . . .

ha Veszprémben vagy a Pray-sacramentariumot használó valamely más egyházban a Kereszt-oltár nem lett volna meg.

RATKOŠ nagy jelentőséget tulajdonít továbbá a sacramentariumban Szt. Mihály ünnepe oratio-feliratának: „Dedicatio basilice s. michaelis”⁴⁰ Szt. Mihály bazilikájának a veszprémi székesegyház tekintvén. Ez azonban súlyos tévedés. A különböző sacramentarium-típusok (Gregorianum,⁴¹ Gelasianum,⁴² Leonianum⁴³) a főangyal ünnepét így emlegetik, mert a nap tényleg a római Szt. Mihály templom felszentelésének évfordulója.⁴⁴ Az meg, hogy Mihály ünnepének nyolcada volt (okt. 6.), minden magyarországi (Strigoniense) és csaknem minden frank-római ritusú misekönyvből látható.⁴⁵ A patrocíniumokat és egyáltalán a kalendáriumot érintő érvei RATKOŠnak nem bizonyítanak. Szándékosan emel ki olyan vonatkozásokat, melyek elmélete mellett bizonyítanának, ha azok kellő tájékozódáson alapulnának.⁴⁶ Igen helyesen hangsúlyozza a nem monasztikus sajátosságokat, de ez még nem jogosítja fel arra, hogy a bencés vonatkozásokat figyelmen kívül hagyja. Ezek szép számmal vannak, s a bencés kutatók terjedelmesen méltatták is valamennyiüket. Hogy csak egyet említsek, Szt. Benedeknek két ünnepe van (márc. 21. és júl. 11.),⁴⁷ a nyári ünnepnek nyolcada is van (júl. 18.).⁴⁸ Ez meg korántsem olyan általános, mint Mihály oktávája.

A kódex keletkezéstörténetét éppen a kanonikális és monasztikus jellegzetességeknek keveredése, s ez a tény teszi igen bonyolulttá. Kísérreljük meg a megoldást ennek szem előtt tartásával megtalálni.

*

Hogy a kódex 1200 körül bencés kolostorban vagy kolostorokban volt használatban, a sanctorale⁴⁹ bencés sajátosságain kívül a monasztikus rituale

alme ecclesie Agriensis . . . közzéteszi KANDRA Kabos, Eger 1905, 133. l.); a Kereszt ünnepein (május 3. és szept. 14.): „totum officium missae peragitur in altari sancte crucis . . .” (uo. 149. l.).

⁴⁰ RATKOŠ i. h. 950—951. l.

⁴¹ *Liber sacramentorum Gregorii Magni*: „III Kalendas Octobris — Dedicatio basilicae sancti Michaelis”, Migne, Patrologia Latina, 78, 143. l. De az, a jegyzet tanúsága szerint nemcsak a római, de még a gallikán tradíció szerint is: „in cuius praefatione seu contestatione dedicationis fit mentio.”

⁴² „Dedicatio Basilicae Angeli Michaelis”, The Gelasian Sacramentary. *Liber Sacramentorum Romanae Ecclesiae*. Fdit. H. A. WILSON, Oxford 1894, 200. l.

⁴³ *Sacramentarium Leonianum — Codices selecti phototypice impressi*. Vol. I. Einl. Franz SAUER. Graz 1960, 82V.: „Pridie Kalendas Octobris Basilicae Angeli In Salaria”.

⁴⁴ *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, 16, 192. l.

⁴⁵ Így volt ez Egerben is: „de sancto michaelis fit suffragium per totam octavam . . .” *Ordinarius* 180. l. (39. j.).

⁴⁶ A példákat lehetne szaporítani. De álljon itt egy-kettő: „Mária-templom . . . melyhez később iskola tartozott . . .” i. h. 949: a jegyzetben: „capella b. Marie virginis de Scolis . . .”, azaz: a Mária kápolna volt az iskola kápolnája, ez tartozott ahhoz. Szűz Mária, Szt. Iván, Szt. Kereszt patrocínium-csoport együttes jelenlétéből már Veszprém és Százava közötti kapcsolatok lehetőségét sejteti (950. l. 87. j.). De ugyanez megtalálható Egerben (*Liber S. Iohannis* [39. j.]); Váradon (BUNYITAY, Stat. 69, 71), Esztergomban (Kollányi. LI—LII), mindenütt a székesegyházon belül! A naptárbeli megjegyzésből „Incipiunt dies canicularum . . . Finis dierum canicularum” már iskolai szünetre következtet. Pedig ez igen sok középkori naptárban olvasható, s a középkori iskolai szünet éppen nem a kánikulára esett.

⁴⁷ *Pray-kódex* ff. 72', 79—79'.

⁴⁸ uo. f. 80.

⁴⁹ KNIEWALD Károly: *A Pray-kódex Sanctoraleja*. = *Magy. Könyvszle.* 1939. 1—53. l. RATKOŠ kritikája általában helytálló.

(vasárnapi körmenet az áldásokkal),⁵⁰ a temetés szertartása (szerzetesi), ahol conventusról⁵¹ és nem klérusról van szó, eléggé bizonyítja. A vonatkozó érveket Radó Polikárp gondosan összegyűjtötte, s ezzel a kódex jelenlegi alakjában bencés eredetét bizonyította is. Más kérdés, hogy a kódex-szöveg mit árul el eredetéről.

A kritikus pontot az egyházi év legkiemelkedőbb napjainak és szertartásainak⁵² leírása szolgáltatja. E foliók, csakúgy, mint általában a benedictiones maiores (Gyertyaszentelő, Hamvazószerda), kiáltó ellentétet mutatnak e napok monasztikus szertartásrendjével. Már Ratkoš szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy a hamvazószerdai körmenet a cinteremben tart stációt.⁵³ Ez — szerinte — szerzetestemplom mellett nem lehet. Temető lehetne éppen, és volt is szerzetesek monostoregyházai mellett. A feltűnő inkább az, hogy kódexünk nem a „claustrumba” vagy régi deákos nevén ambitusra, a kolostor árkádok keresztfolyosójára vezeti a körmenetet, mint általában a monasztikus és szerzeteskanonoki szokások.⁵⁵ Ebből az előírásból tényleg egy szabadon (nem hozzáépített épülettel) álló egyházra kell gondolni.⁵⁶ Ez a körmenet különben is a templom körüljárásából állt.⁵⁷ A nagyhét egész szertartásrendjének leírása egyébként is távol van minden monasztikus vonástól. Virágvasárnap a „gallyak és virágok” megáldása (benedictio florum et frondium) a körbenálló klérus (circumstante clero)⁵⁸ előtt történik. Nagycsütörtökön a miséspapok és diakonusok („félpapok”) is áldoznak⁵⁹ és nem „fratres”, „monachi et conversi” vagy egyszerűen „conventus”. Nagypénteken: „conueniant omnes ecclesiastici” kifejezés⁶⁰ a leghatározottabban kizárja egy szerzetes közösség szereplését. Az „ecclesiastici” alatt ugyanis általában világi papokat értettek.⁶¹ Az e napon szokásos kereszt-tisztelet, ún. „adoratio crucis” rítusának leírásánál is: „duo presbiteri stantes retro altare” olvasható⁶² és nem „fratres” vagy „monachi”. Az „archidiaconus cum duobus clericis” ugyanitt ZALÁN mesterkélte magyarázatával szemben⁶³ csak főesperes lehet, ez meg csupán püspöki egyházban szerepel.

⁵⁰ ff. 129'—131'.

⁵¹ ff. 133—136': „omnis conventus uersa facie stat ad orientem . . .” „dominus abbas dicat hunc uersum . . .”.

⁵² Az összehasonlításhoz felhasználtam MARTÈNE Edmundus: *De antiquis ecclesiae ritibus III*. Antuerpiae 1764, 45—48. l. (gyertyaszentelő), 51—57. l. (hamvazó), 70—72. l. (virágvasárnap), 173—181. l. (húsvétvasárnap) és IV. l. (De ant. monachorum ritibus, uo. 1764) 119—120, 147, 183. l. megfelelő monasztikus rítusait; továbbá a Cluny-i (*Ordo Cluniacensis per Bernardum, Vetus Disciplina monastica*, Parisiis 1726, 296—197, 307, 319 l.).

⁵³ RATKOŠ, i. h. 951. l.

⁵⁴ Vö. MARTÈNE i. h. (52. j.)

⁵⁵ *Érdy-kódex*: (a hamvazás után) „zenth processiot es yarnak az zenth egyháznak körülé) Nyelvenléktár IV, 207.

⁵⁶ Ordinarius Agrien. (39. j.) 54. l.

⁵⁷ f. 45 „ibi circumstante clero ubi palmarum [rami] consecrandi sunt.”

⁵⁸ f. 49. „Fractis autem oblatiis communicent presbiteri quam diaconi quam ceteri omnes.”

⁵⁹ Nagyszombaton is: f. 52. „conueniat omnis clerus ad ecclesiam . . .”

⁶⁰ Du CANGE, Glossarium mediae et finae lat. II 227, s.v.

⁶¹ RADÓ, *Libri* 46. l.

⁶² A P-k. írásának helye (*Magy. Könyvszle.* 1927) 254. Érvei általában gyengék, pl. discalceati nudis pedibus, csak bencéseknel. (Vö. ezzel szemben MARTÈNE: *De ant. eccl. ritibus* kanonokokról szólva is passim.)

⁶³ ff. 55—54'

⁶⁴ Váci egyhm. almanach 1970, 18—21 és az idézett irod.

Igen súlyosan esik a latba a monasztikus származás ellen a keresztkút, a fons baptismalis említése Nagyszombat szertartásainak leírásában.⁶¹ A kereszteleés ugyanis a plébániai jogok legelőkelőbbje, s kizárólag székes- s a belőle leszár- mazó kereszteleő- (plébánia-) egyházakban (ecclesiae baptismales) van meg.⁶⁵ Az Árpád-korban azonban a szerzetesek ki voltak zárva a plébániai tevékenység- ből, s még saját egyházaikat is világi papokkal látták el.⁶⁶ A monostoregyházak mellett pedig rendre külön kereszteleő egyházak is emelkedtek.⁶⁷ A kódex rubrikái szerint viszont a templomban „fons” áll, melynek vizét a *pontifex* húsvét vigíliáján megszenteli.⁶⁸ S ennek végeztével ismét körmenet indul, mint a vecsernyén is, „de fonte ad chorum”. A kódex szükségesnek is tartja megjegyezni, hogy pünkösöd vigíliáján a keresztkútszentelés „hoc more canoni- corum” történik így; „sed more monastico” a bevezető négy ószövetségi olvasmány után — a *fons* szentelésének elhagyásával — azonnal a litániát kezdték énekelni, majd kezdetét vette a mise.⁶⁹

Mindezekből máris egy módszertani kérdés rajzolódik ki. A bencés haszná- lóinak kezén jelen formájában ránk maradt kódex nyilvánvaló szerkesztési ellentmondásait nem a mintapéldány gondatlan másolása, a más használói kör igényeihez nem eléggé gondos adaptálása okozza-e? A kódexkutatásban nem ritka eset megoldásának metodikája⁷⁰ talán jelen problémánk megoldását is előreviszi.

Annyit már megállapíthatunk, hogy a *Halotti Beszédet* tartalmazó kódexet egy Kereszteleő Szt. János tiszteletére szentelt bencés apátság használta, mintapéldánya azonban valamely székesegyház sacramentariuma volt. Így megmagyarázható a főpapi ruhák felöltésénél mondandó imádságok előfordu- lása,⁷¹ a nagyheti szertartások éppen nem szerzetesi környezetre utaló előírá- sai. Hol készült és volt használatban ez a mintapéldány? Ha a Kereszteleő Szt. János mellett — és előtt — más patrocíniumot veszünk figyelembe, első- sorban Szűz Mária egyházra kell gondolnunk. Így: „intercedente beata Maria semper virgine et beato Johanne...”, amennyiben feltételezhető, hogy a b. Johanne későbbi hozzáadás, a másolat igényei, tehát az új templom és annak patrocíniumának megfelelően. A temetési szertartásban: „cadauer portetur ad altare sancte N. . .”⁷² ha arra gondolhatunk, hogy az N. helyett

⁶⁶ Schreiber G., Gregor VII Cluny, Citeaux, Prémontré zu Eigenkirche, Parochien und Seelsorge, Gemeinschaften des Mittelalters. Münster W. 1948, 273–370. l., itt lesz vilá- gos egyrészt a magyar bencésségnek a nyugatitól eltérő struktúrája (a prioratusok csak- nem teljes hiánya), másrészt a szerzetesplébániák elleni beállítotttság még a magyar premontrieieknél is. A zalavári apát és területe plébánosainak jogviszonya: *A zalavári apátság története*, PRT VII, Budapest 1902, 60–61. l.

⁶⁷ A monostor és plébánia különbözőségére példák: *Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyében*, Budapest 1926.

⁶⁸ „Interim pontifex intret in consecracionem fontis et fiat benedictio fontis.” (f. 54)

⁶⁹ f. 60. „Ibique expleto baptisterio (= keresztkútszentelés) redeant ad chorum cum eadem processione cantando letaniam Kyrie leison X(riste) K(yrie)” „Sed hoc secundum canonicos secundum uero ordinem monachorum simul lectione et oratione dicatur letanie”, mert a szerzeteseknél nem volt keresztkút. Meg kell említeni viszont, hogy a 13. sz. első harmadába illő kéz (cursiva notularis) kereszteleő egyházra utaló megjegyzésekkel kíséri a margón szövegünket. Ez a glossázás talán már a deáki használat korából való.

⁷⁰ Az ilyen módszertani kérdésekről MEZEY László: *Problémák és megoldások a kódex- kutatásban*. = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1960. 159–166. l.

⁷¹ ff. 22–23'; 1. RADÓ, *Libri liturg.* I. 41–42. l.

⁷² A kódexben határozottan N. betű áll. RADÓ azonban M.-t látott, s azt M(arie)-nak oldja fel (*Libri*, 57.)

Marie állhatott, s a holttestet a templom főoltára elé vitték, s ez Mária oltár volt. De még mindig megmarad a lehetőség, hogy sancte Crucis-t értelmezzünk, s ez esetben az előbb említett Szt. Kereszt-oltárral kerül a hely kapcsolatba. Lehet végül, hogy az N. betű egy női szent neve helyett áll.

E kétségeskedéseknél határozottabb eligazítást ad a már többek, legutóbb RATKOŠ által is igen alaposan hasznosított húsvéti körmenet.⁷³ „Ora tertia”, tehát kilenc óra tájban délelőtt,⁷⁴ az összes klerikusok (nem szerzetesek!) ünnepi öltözékben gyűljenek össze.⁷⁵ A szenteltvíz hintés után a kántor elkezd a „Cum rex gloriæ” antifonát.⁷⁶ Ezt énekelve (sic veniant canentes) menje-

⁷³ i. h. 948–953. l. (természetesen nem „Veszprém topográfiája tükrében” kell értékelni).

⁷⁴ RATKOŠ ugyan itt „nagyszombati” szertartást említ, de világosan húsvétvasárnapról van szó a kódexben, a Tertia órája pedig csak délelőtt kilenc óra lehet és nem „délben” (uo. 948. l.).

⁷⁵ „clericis sollempnibus uestimentis sint parati” f. 55'

⁷⁶ A körmenet leírása a következő: „inprimis fiat exorcismus aque. Post hec presbiter accipiens de ipsa aqua et spargat super altare ita dicendo: Vidi aquam. (neumákkal) Ps. Confitemini domino Gloria patri (neumákkal) (RADÓ, 48. l.); összehasonlításul álljon itt az egri Ordinarius (39. — j. 72–73. l.) leírása: „Item ad processionem cantatur antiphona. Cum rex glorie et transit processio ad s. petrum, ubi dicitur una oratio cum versiculo ut in capitulari. Qua finita choratores incipiunt. Salve festa dies. Choro repente aliquando a principio. Aliquando a Qua deus infernum. Et perveniendo ad ecclesiam stet processio ad duas partes ante altare s. crucis cum astantibus suis Episcopo ante altare beate virginis stante. Finito Salve festa dies. succentor incipit antiphonam. Sedit angelus. Cantando usque. Nolite metuere. Post hec pueri supra altare s. crucis canunt antiphonam. Crucifixum in carne. Qua finita succentor incipit. Nolite metuere. Cantando usque Alleluia. Deinde choratores ante altare s. crucis versis faciebus ad processionem canunt antiphonam. Recordamini. Qua finita intrat processio ad chorum cantando. Alleluia. cum sua nota. Postea dicitur versiculus cum sua oratione ante altare magnum. ut in capitulari. Deinde dicitur missa sollempniter.

A MARTÈNE (*De ant. eccl. ritibus III*, 179–183. l.) által a francia katedrálisok liturgiájából közölt részletek közül csak a strasbourg-i közelít a magyar usushoz (uo. 181), ezzel szemben a magyar székese gyházak középkori ordójának és a karoling liturgikus szokások törzsterületének rokonságát a münsteri ordinarius mutatja (a húsvéti körmenetről): *Opuscula et textus, series liturgica — Excerpta ex ordinariis germanicis (Ex Ordinario II maioris ecclesie Monasteriensis, edidit Richardus STAPPER), Münster, 1936.* „Sic procedentes cum responsorio 'Angelus domini' intramus ad s. Paulum. Ibi statione disposita statim duo canonici maioris ecclesie cantabunt 'Populus acquisitionis'. Chorus respondet 'Christus resurgens'. Finita antiphona, qui presunt choro, imponunt antiphonam 'Cum rex glorie', et sic eximus et facimus sollempnem processionem per circuitum curie in cappis sericis. Ad s. Iacobum intramus, vexillis et sancta cruce foris stantibus. Ibi cantamus, Aduenisti desiderabilis'. Finita antiphona statim duo scholares imponunt 'Salve festa dies'. Cum istis versibus perficimus circuitum curie, et disposita statione in medio ecclesie nostre incipiunt cantores 'Sedit angelus'. Tunc duo canonici ex iussu decani in ambone super primum altare cantabunt 'Crucifixum'. Quibus respondens chorus redit ad chorum cantans 'Nolite metuere'. Deinde duo sacerdotes iuxta maius altare cantabunt alium versum 'Recordamini'. Tunc cum tropis incipitur missa secundum libros . . .”

A szövegek eredetéről és értelmezéséről, minthogy az egyedül a premontréi kanonokok tradíciójában maradt meg, a rend liturgiáját ismertető Placide LEFÈVRET idézem: „Avant la messe solennelle, le jour de la fête, procession dont les chants, désignés par l'ordo à la fin du XIIe siècle, étaient certainement reçus antérieurement. On notera, comme chant de départ, l'antienne célèbre de Notker, richement décorée de méliques, Cum rex gloriæ Christus: elle rappelle la descente du Seigneur ressuscité aux enfers, d'après le texte des évangiles apocryphes. Durant la station, devant l'entrée du chœur au retour, le superbe répons Sedit angelus dont les deux versets Crucifixum et Recordamini sont chantés ante et retro crucem, survivance, semble-t-il, du répertoire employé pour dramatiser le mystère de la résurrection à l'issue des matines pascales, comme le prescrivait maint ordinaire du moyen âge, ceux de Liège et de Louvain par exemple.” (*La Liturgie de Prémontré*, Louvain 1957, 84. l.)

nek a Szent Margithoz, azaz a tiszteletére szentelt egyházhoz, melyben az antiochiai vértanú szűz egy antifonáját (O quam preciosa) éneklék, majd egy húsvéti orációt „intercedente beata Margareta” betoldással. Visszatérőben énekeljék a „Salve festa dies, toto v[enerabilis evo]” kezdetű húsvéti éneket, s ennek verseit elvégezve a „Sedit angelus” antifonát énekeljék. Így menjenek be az egyházba és álljanak fel a Szt. Kereszt oltára előtt és énekeltesék ez a vers: „Crucifixum”. A vers végeztével menjenek be a kórusba, és mondják „Nolite metuere”, ezután következik egy könyörgés, melyben a már említett formában Máriáról és Jánosról történik említés.⁷⁷ Mivel a könyörgést a főoltár előtt énekelték, a patrocíniumokról van itt szó, mégpedig két különböző egyház védőszentjéről; az egyik Máriát, a másik a Keresztelőt tisztelte annak. Figyel-nünk kell arra is, hogy a János-patrocínium említése csak becsúszott egy olyan szöveggörnyezetbe, mely teljes egészében a kanonikális, sőt dómliturgia körülményei szerint másolódott kódexről-kódexre. *A jánosi bencés másoló előtt tehát egy olyan kézirat volt, melyben egy Mária-székesegyházból a húsvétvasár-napi processzió, egy nem nagy távolságra eső Margit-templomba ment. A távol-ságot nagyjából meg is tudjuk adni, ha a „Cum rex gloriae” antifona, illető-leg — visszafelé menet — a „Salve festa dies” éneklési idejét vesszük figye-lembe s következtésképpen azt, hogy milyen távolságra lehet azonközben lassú menetben elmenni.*

Mielőtt e feltevés segítségével próbálnánk eredményhez jutni, nézzük meg, mely magyarországi székesegyházak voltak Máriának szentelve, és hol állt — a közelben — egy antiochiai Margit-templom. Az első vonatkozásban Esztergom (Adalbert társpatrocíniummal, mely Máriát később háttérbe szorítja), Győr, Várad és Vác. A három első Nagyboldogasszony (aug. 15.), Vác azonban Kisasszony (szept. 8.) ünnepén⁷⁸ tartotta „az egyház nevének napját”. A négy lehetőség közül csak Vác ajánlja magát a patrocínium napját illetően azzal, hogy Kisasszony (Nativitas Marie) ünnepére külön prefációt ad a mise-imád-ságok között, ezzel az év legnagyobb ünnepének szintjére emelve a nap szó-vegekkel díszítését. Másrészt a váci püspöki monostor az egyetlen a középkori Magyarország Mária-székesegyházai között, melynek közelében Margit-templom állt;⁷⁹ a váci alsóváros plébániája. Ez a „Sancta Margareta” Vácott a volt Budapesti Főút és a Burgundia utca összeszögellésében levő kis téren állhatott,⁸⁰ a mai Géza király téren volt középkori székesegyházról mintegy 120—130 méterre. E távolság lassú menetben való bejárásához öt perc szükséges. Ez

⁷⁷ Ordin. Agrien.: „ante magnum altare.”

⁷⁸ *Váci egyházmegyei almanach*, Vác 1970, 71. l.; a prefáció: „Et precipue pro meritis beate dei genitricis et perpetue uirginis Marie gracia plene, tuam omnipotenciam laudare, benedicere et predicare. Per christum . . .” f. 86’.

⁷⁹ RATKÓ (i. h. 948) említi a veszprémi Szt. Margit egyházat, mely azonban, minthogy nem a várban volt, a székesegyház közelében — a kifejtett egyéb okok szerint is — nem jöhet szóba.

⁸⁰ CHOBOT Ferenc (*A váci egyházmegye történeti névtára I*, Vác 1915, 116) a székesegyházi (vár-) plébániát és a magyarvárosit egynek veszi, és a 14. századi tizedjegyzékben szereplő „Dominicus sacerdos sancte Marguerite de Vaxsia” és társa: „Petrus sacerdos eiusdem ecclesie” a székesegyházi plébános káplánjai lettek volna, ami képtelenség; helyét TRAGOR Ignác (*Váci Kalauz* 38—39) jelöli meg nagyjából egyezően azzal, amit az 1570. évi török összeíró, aki még dűledező állapotban látta (FEKETE Lajos: *A törökkori Vác*, Budapest 1942, 85 = *Pestmegye emlékei* II, 245) mond róla, hogy a vár keleti részéhez csatlakozó konyhakertek területén áll, tehát mindenképpen közel a székesegyházhoz.

nagyjából megfelelne a „Cum rex gloriae”, illetőleg a „Salve festa dies” éneklési idejének.⁸¹

Búzaszentelő (ápr. 25.) és a keresztjáró napok (in letania) hosszú körmenetének végcélja még távolabb volt. Ez alkalmakra bejegyezve találunk egy könyörgést: „Mentem familie tue . . . intercedente b. Petro apostolo tuo . . .”. A processzió tehát egy Szent Péter templomba ment. Ez megint megfelelne a középkori Vác helyrajzi sajátosságainak. A várostól bizonyos távolságra, délkelet felé állott Szt. Péter apostol kőegyháza, azon a helyen, ahol a mogyoródi csatába induló hercegek a püspöki monostor építésére fogadalmat tettek.⁸²

A most elmondott szertartási és helyrajzi tényekből nyert érvek tehát feljogosítanak arra, hogy a *Pray-kódex mintapéldányának keletkezési helyét Vácban lássuk.*

*

Ez a váci mintapéldány azonban túlmutat önmagán. Egy olyan exemplar körvonalai is fölsejlenek a háttérben, melyet még semmiféle helyi vonatkozás bedolgozása nem emel ki a típusjellegből. Pünkösdkor a vasárnapi nagymise előtt volt egy ugyanolyan körmenet, mint Húsvétvasárnap. Az oratio szövege természetesen változott, s kitöltetlen benne a körmeneti templom (ecclesia; capella processionalis) védőszentje nevének helye: „intercedente beat. N.”⁸³ A váci példány elődje tehát egy olyan kódex volt, melynek szövegében a helyi vonatkozások tág alternatívaként vannak a tényleges helyzet számára nyitva hagyva. A díszesebb rítusú húsvéti körmenet leírásánál a körmenet betérő templomának szentje a többi kisebb vonatkozás mellett, említésre talált; itt a sommásabb, vagy csak a Pray-másolatban ilyen szűkszavú pünkösdi körmenet leírásban, a Szent Margit templom — patrocíniumában — nem talált említésre.

A *Pray-kódex* e távolabbi szövegtörténeti őséneke hazáját is meg tudjuk jelezni. Nagypénteken az ún. orationes maiores sorában volt könyörgés a királyért is: Oremus et pro christianissimo rege nostro (ut deus et dominus noster subditas illi faciat omnes barbaras naciones ad nostram perpetuam pacem), ez az admonitio a rákövetkező oratóival eredetileg a római császáráért volt mondandó.⁸⁴ Így hangzik: Omnipotens sempiterna deus in cuius manu sunt omnium potestates et omnia iura regnorum; respice ad romanum benignus imperium, ut gentes que in sua feritate confidunt potencie tue dextera comprimantur. Leuate stb. Ez a könyörgés, mint G. TELLENBACH már régebben ki-

⁸¹ A „Cum rex gloriae” dallamát magyarországi megmaradt forrás nem hagyta ránk (igaz, hogy processzionálékn sincs a középkorból), az azt egyedül őrző premontrei processzionáléból vettem (*Processionale ad usum sacri et canonici ordinis Praemonstratensis — Parisiis, Tornaci, Romae 1932.*) (Sedit Angelus responsoriummal); a Salve festa dies: *A Manuel of Gregorian Chant, Rome — Tournai 1903, 345 — 347. l.*

⁸² MEZEY László: *A váci püspökség kialakulása, = Váci egyhm. almanach, 19 — 20. l.*
⁸³ f. 60^a, a rövidítési megoldás (a suspensio értékű vonás) nyitva hagyja a rag (o vagy a) behelyettesítését is.

⁸⁴ Liber sacram. Gregorii Magni, Migne PL 78, mely Neustria területén (Compiègne) volt használatban, ugyan szintén „pro christianissimo rege nostro” imádkoztat a monitióban, az oratóióban viszont: „Respice ad Romanorum atque Francorum benignus imperium . . .” (col. 79 — 80); az ennél régebbi Gelasianum: „pro Christianissimo imperatore vel rege nostro Ill.”, és: „respice propitius ad Romanum sive Francorum benignus imperium . . .” (*The Gelasian Sacramentary, 76. l.*).

mutatta,⁸⁵ a „translatio imperii” gondolatnak megfelelően átértelmeződött a frank-római birodalomra, majd a történelem folyamán teljes szuverenitás (imperium) birtokában kialakuló új regnumokra, a magyarokéra is. Mégis megmaradt benne a „romanum imperium” kifejezés, talán azért, mert a váci mintakódex nem az a példány volt, amit a nagypénteki szertartást végző püspök használt. Az amúgy is felületesen dolgozó, újra- vagy átszerkesztési szempontok felállításával és betartásával nem vesződő jánosi scriptor azután bennhagyta másolatában — kódexünkben — a Magyarországon értelmetlen „romanum imperium” kifejezést.

Ez a sorozatos scriptori gondatlanság mégis el fog igazítani egy fontos kérdésben. A sacramentarium egy frank-római típusú sacramentarium Gregorianum, melynek kódex-őse a „romanum imperium” területéről került Magyarországra.^{85a} E távolabbi ős keletkezési korát nagyjából még úgy határozhatjuk meg, hogy a XI. sz. második fele, tehát a gregoriánus reformmozgalmak s velük a klérus vita communisa, a káptalani szervezet nagyobb elterjedése előttre tehető.⁸⁶ A rubrikákból ugyanis csak egy egyszerűbb dómklérus liturgikus tevékenysége bontakozik ki.

Kódexünk e távolabbi őst, s vele a magyar leszármazót is B. LUYKX és J. A. JUNGSMANN a rajnai-frank sacramentariumok csoportjába sorolták.⁸⁷ E megállapítás, mely beleillik a magyarországi liturgia kezdeteire vonatkozóan kialakítható összképbe,⁸⁸ nem éppen újkeletű, RATKOŠ figyelmét mégis elkerülte. Sacramentariumunkat mindenáron a CIRILL-METÓD-féle szláv térítéssel akarván kapcsolatba hozni, megemlíti az ún. „kijevi leveleket”, helyesebben „lapokat”, illetve az így emlegetett kódextörvédeket.⁹⁰ Erről R. GAMBER már kimutatta, hogy latin ritusú ószláv sacramentariumból maradt meg.⁹¹ De megállapította GAMBER azt is, hogy az eredeti sacramentarium aquileiai típusú

⁸⁵ TELLENBACH, Gerd: *Römischer und christlicher Reichsgedanke in der Liturgie des frühen Mittelalters.* = *Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wiss. — Phil.-Hist. Klasse.* Jhg. 1934 — 35. I. Heidelberg 1938, 26 — 27, ahol kiemeli a gondot, amivel az új regnumok (Francorum, Anglorum) a maguk államiságát liturgiailag is hangsúlyozzák, másrészt: „Das imperium Romanum ist keineswegs ein bloss staatsrechtlicher Begriff gewesen, sondern auch ein mächtiger Kulturgedanke . . .” (30); a kéziratos források túlnyomóan nagy részének tanúsága szerint az eredeti szövegezés: „pro christianissimo imperatore nostro . . .” és: „respice ad Romanum benignus regnum” fordulatok alakultak (Missale Strigoniense, Feria sexta in parascue), mivel „rex est imperator in suo regno . . .”.

^{85a} L. erről MEZEY László: *Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jh.* Budapest — Graz 1963.

⁸⁶ A váci püspökség kialakulása. = *Váci egyhm. almanach 23 — 24 l.*; kódexünkben a következő „officium ecclesiasticumok” említését találjuk: cantor, custos, archidiaconus. Az előbbi kettő lehetne még monasztikus tisztség, a harmadik nem.

⁸⁷ JUNGSMANN A.: *Missarum sollemnia I — II* Innsbruck 1957, igen számos idézése: Register B III b. „Rheinischer Messordo” alatt, e sacramentarium-csoportba sorozást B. LUYKX végezte el. JUNGSMANN különben „Sacramentar von Boldau” néven idézi kódexünket.

⁸⁸ L. 85a j. A magyar liturgia rajnai-frank — délnémet alapjellegzetességeiről ott írtam, szemben RADÓ francia származáselméletével, mely a történeti-földrajzi akkori helyzettel össze nem egyeztethető.

⁸⁹ „hogy a korafeudális Magyarország kultúrájában a nagymorva kulturális örökségnek akárcsak parányi nyomát is felkutassuk” (i. h. 942), e tör. kvés érdekes és hasznos is, de csak bizonyos kodikológiai módszerességgel érintheti jogosan kódexünket.

⁹⁰ *uo.*

⁹¹ *Die Kiever Blätter in sakramentargeschichtlicher Sicht. Cyrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slawen* 863 — 1963, Köln — Graz 1964. 362 — 371. l.

volt.⁹² Ez a tény a CIRILL-METÓD kísérlet történetébe jól be is illik. A *Pray-kódex* azonban nem az északitáliai, hanem a karoling reformok által elindított liturgikus szövegahagyományozási vonalba tartozik, annak egyik legkésőbbi, de még figyelemreméltó képviselője.⁹³ Leszármazását a következő stemma érzékelteti:

*X (karoling-rajnai sacramentarium 1050 előtt)

↓

*V (váci mintapéldány 1083— 12. sz. közepe)

↓

P (*Pray kódex*)

A *Halotti Beszéd* kódexének leszármazási rendje most már előttünk áll, de kérdés marad, gyakorlatilag miként következett másolat másolatra.

*

A Rajna-vidékéről (Alsó- vagy Felső-Lotharingiából) Magyarországra került *X kódex 11. századi liturgikus könyveinknek csoportjába tartozott. Ezek alapvetően és nagyobb változtatást kizáró módon határozták meg a római liturgia magyar változatának, az „usus” vagy „consuetudo Strigoniensis”-nek történetét a 17. századig.⁹⁴ Ez a karoling vagy frank-római változat, mely a 11. század elején nálunk erős gyökeret vert, nem szenvedett módosulást a római centralizálás egyik exponense, Konstanz-i Bern, kódexünkbe is csaknem teljesen felvett műve, a *Micrologus seu Libellus de romana auctoritate* Róma-városi gyakorlatot népszerűsítő állásfoglalása által. RADÓ Polikárp megállapította, hogy a kódex miserendje nem egyezik a *Micrologus*éval.⁹⁵ De ugyanezt mondhatjuk egyes részletekkel vagy általánosabb érvényű előírásokkal kapcsolatban.⁹⁶ Lehet, hogy az esztergomi zsinat által jóváhagyott libellus (quem supra collaudauimus) valójában a *Micrologus* volt, bizonyos viszont, hogy annak romanizáló törekvései nem mentek át a magyar székes-egyházak liturgikus gyakorlatába. Miért tartotta szükségesnek a jánosi scriptor, hogy sacramentarium másolata elé helyezze a VII. GERGELY-féle liturgikus elképzelések összefoglalását?

Láttuk, hogy a bencés másoló lényeges helyeken érintetlenül hagyja a nem bencés rítusra vonatkozó előírásokat és terminológiát.⁹⁷ Ennek bizonyára az

⁹² uo. 370—371; RATKOŠ (950. l.) idézi KELEMEN pápa ismeretlen terminussal „introit”-nak mondott orációját, mely azonban a *Kijevi töredékben* óslávra fordított könyörgéshez képest nem variáns — mint azonnal látnivaló —, hanem más szöveghez.

⁹³ JUNGSMANN i. m. II. 177. l.

⁹⁴ l. MEZEY László a *Codex Albenensis* bevezetésében.

⁹⁵ RADÓ, *Libri* 31. l.

⁹⁶ Az eltérések részletesebb számbavétele majd a szövegtörténeti vizsgálat feladata lesz. Csak példaként említem meg a következő esetet arra nézve, miként tér el a *Micrologus* „Romana auctoritasa”-tól kódexünk — Újév (Kiskarácsony) ünnepének könyörgéséről a *Libellus* így intézkedik: „In octaua domini iuxta romanam auctoritatem . . . cantamus orationem gregorianam, 'Deus qui salutis', et non illam 'Deus qui nobis nati saluatoris' dicimus . . .” (f. XIX); viszont maga a sacramentarium (ff. 36—36^b) először adja „In octaua domini 'Deus qui nobis nati saluatoris diem celebrare concedis octauum' . . . és csak ez után „Beate marie in octaua domini” felirattal a *Micrologus* könyörgését.

⁹⁷ A legfeltűnőbb ez a nagyheti szertartások esetében.

volt az oka, hogy kolostora nem rendelkezett olyan consuetudinariummal, mely segítette volna őt az átszövegezésben. Lehet, hogy kolostorának szűk létszámú viszonyai⁹⁸ (néhány szerzetes, egy-két iskolásfiú) — külön helyi hagyomány hiányában — csak a szertartások jól-rosszul végzését tették lehetővé, amihez akármilyen más rítusú kódex eligazítással szolgált. Ez magyarázza meg a nem monasztikus rítus és a monasztikus használat sajátos, együtt-hatását kódexünk végső szövegformájának kialakításához.

A magyar bencésesség e korbeli teljes szervezetlensége, a sok nemzeti kolostor magárahagyottsága még csak feltételezhetővé sem teszi liturgikus életük valamiféle rendezettségét. Olyan rendszerezett rendi liturgiára, mint aminő részletekbe menő leírásokkal az Ordo Cluniacensisben,⁹⁹ ciszterci Liber Usuum-ban,¹⁰⁰ a premontrei Consuetudines¹⁰¹-ben e korban már ismeretes, bencéseinknél gondolni sem lehet. Viszont talán éppen ezért látszott jónak a Micrologus általános jellegű előírásainak igénybevétele, ami jól-rosszul (hiszen a klérus és nem a szerzetesség részére készült) még használható volt.

Bizonyára közvetlen monasztikus szokásanyagból való a kolostori helyiségek („*loca regularia*”) megáldása és a „*sepultura monachorum*”, s ezeket megelőzően a jórészt német és francia (Majolus, Martialis) bencés ünnepeket tartalmazó „*sacramentarium minus*”.¹⁰² Hogy a *sepultura laicorum* s benne a *Halotti Beszéd* ugyane pótlásokat szolgáltató kolostori kódexből való-e, világosan nem látszik. Meggondolandó azonban, hogy a temetési rítus a régebbi sacramentariumtípusoknak is része.¹⁰³ Így a *világiak temetése és benne nyelvemlékünk meglehetően már a váci mintapéldányban is.*¹⁰⁴

*

⁹⁸ A magyar nemzeti kolostorok kevés szerzeteséről *Deáksg és Európa* VI. fejezetben írtam (megjelenés előtt angolul).

⁹⁹ Az *Ordo per Bernardum* régebbi kiadását l. 39. j. A monasztikus szokáskönyvek kiadása ALBERS: *Consuetudines monasticae*. Stuttgart 1903 — és újabban K. HALLIGER kritikai corpora, mely 1953-tól Rómában jelenik meg (Corpus Consuetudinum Monasticorum).

¹⁰⁰ SÉJALON H.: *Nomasticon cisterciense*, Solesmes 1892, 84 — 211. l.

¹⁰¹ LEFÈVRE Pl. *L'Ordinaire de Prémontré d'après les mss. du XIIe et du XIIIe s.* Louvain 1947; ua. *La liturgie de Prémontré*. Histoire, Formulaire, Chant et Cérémonial. Louvain 1957; középkori magyarországi kivonata: Budapesti Egy. Könyvtár, Cod. lat. 35; az Ordinarium második része (kalendárium és rubrikák) magyarul: *Lányi Kódex* (a somlővársárhelyi prem. apácák használatára 1511.) Nyelvemléktár VII.

¹⁰² ff. 137 — 142'

¹⁰³ Orationes post obitum hominis. The Gelasian Sacramentary (39. j.) 295 — 297; Item orationes antequam ad sepulcrum deferatur 297 — 298, orationes ad sepulcrum uo. és orationes post sepulturam.

¹⁰⁴ A keresztelés, esküvő (benedictio super sponsum et sponsam, ff. 116' — 117') és a temetés együtt a keresztelő egyházak sajátos rítusait teszik. Ezek közül csak a *ius sepulturae* mehetett át az „*ősök temetőjére*” („*sepultura maiorum*”, Ahnengrab), tehát a monostorra (Vö. FEINE H.: *Kirchliche Rechtsgeschichte. Die kath. Kirche*, Köln - Graz 1964, 162 — 163. (régebbi rend), a koldulószerzetesek bevonása a lelkipásztorkodásba megint új rendezést tett szükségessé (i. m. 417, 439), ez azonban kódexünk keletkezéstörténetét nem érinti. Figyelembe kell venni a húsvéti vigília leírásánál a keresztelésre utaló „*et hic catechizantur (!) infantes per presbyteros*” megjegyzést. Ha ezt összefüggésbe hozzuk az esküvő és a temetés szertartásaival a *sepultura laicorum*-ot s benne a *Halotti Beszéd* korai (ha ugyan nem a legkorábbi) *Árpád-kor pasztorációs gyakorlatának emléke, tehát nem monasztikus, hanem „ad populum” rendelt személyek műve.*

Ha a kódex jellegét a tartalmának törzsét képező sacramentarium adja meg, ránk maradt formájának kialakulását is a liber sacramentarium vizsgálatától várhattuk. A számos egyéb kiegészítő szöveg, szövegírás, bejegyzés a már kialakult formára rakódott rá, a keletkezést nem magyarázza, csak a használat, a kódex további sorsa kialakulásának jobb ismeretéhez szolgáltat támpontokat. A *Pray-kódex* kialakulásának, keletkezésének most lefolyt vizsgálatából nyert eredményeket viszont így foglalhatjuk össze: 1° a kódexet egy, a váci székesegyházban használt példányról a jánosi bencés kolostor részére másolták és részben átszerkesztették, helyesebben pótlásokkal látták el: —2° a mintapéldány egy rajnai-frank mintapéldányra vezethető vissza, mely a 11. sz. második fele előtt keletkezett; —3° egészben véve ISTVÁN király egyházszervező munkájának idejét és kulturális kapcsolatait idézi mint távolabbi előzményt.

LÁSZLÓ MEZEY

Der Codex Prayanus

Der Codex Prayanus (Pray-kódex) der Ung. Nationalbibliothek ist als einer der letzten Vertreter der Sakramentaren der Abendländischen Kirche, von der liturgiegeschichtlichen Forschung (A. Jungman, B. Luykx) wiederholt untersucht und gewürdigt. Früher und öfter (zuletzt von P. Radó) als Sacramentarium Boldvense bezeichnet, wodurch das ehemalige Benediktinerkloster Boldva (Kom. Borsod) als Entstehungsort gemeint werden sollte. Eine Auffassung die vereinzelt auch ihre Widersacher fand. Die letzteren empfahlen entweder Székesfehérvár (Stuhlweißenburg) oder Veszprém für Ort der Entstehung des Sakramentars (J. Karácsonyi, bzw. J. Ernyei und neulich P. Ratkos). Dagegen wurde der Codex ziemlich einstimmig auf die Wende des 12. und 13. Jahrhunderts datiert. Nicht geringe Schwierigkeiten entstammen aus der Tatsache, daß das Sakramentar in seinen Rubriken Eigenarten der kanonikalen und nicht der monastischen Liturgie aufweist und die sind für den Stammtext charakteristisch, wozu als eine Art Appendix Teile eines monastischen Rituale mit einem kleinen benediktinischen Sakramentar zugefügt sind.

Der Verfasser versuchte die Probleme zu lösen, indem er den Widerspruch der kanonikalen und der monastischen Elemente des Prayanus auf eine unsorgfältige Abschrift für monastischen Gebrauch von einem Musterexemplar zurückführt, das seinerseits für eine Domkirche hergestellt war. Das Musterexemplar ließ weiterhin den Weg zu dem Archetypus weisen. Der letztere sollte wiederum dem sog. rheinisch-fränkischen Sakramentargruppe angehören. Diese Feststellung steht mit dem Ursprung der ungarischen Liturgie in vollem Einklang (S. vom Verf. Codex Albensis, 1963). P. Ratkos' Meinung wonach der Prayanus irgendwie Spuren der Cyrill-Methodischen Mission aufweist, scheint daher nicht annehmbar zu sein. Steht der Codex ja in keinerlei Beziehung zu der Liturgie von Aquileia, dessen Bücher von den Slawenaposteln bei Übersetzung der Liturgie benutzt waren (R. Gamber). Das Musterexemplar des vorhandenen Sakramentars mußte in einer Domkirche mit Marienpatrozinium gebraucht werden und in einer nicht großen Entfernung davon stand ein der Hl. Margarete von Antiochien geweihte Prozessionskirchlein. Ein Zusammenhang, der sich unter den Bischofsstädten des mittelalterlichen Ungarn nur in Vác (Weitzen) feststellen läßt. Das für die Textgestaltung des Prayanus so wichtige Musterexemplar war ein Sakramentar der Kathedrale von Vác, von dem eine Abschrift für die Johannes Baptista-Kloster in Jánosi (jetzt in der Slowakei) und nicht für Boldva gefertigt wurde. Die altungarische Begräbnisrede, das älteste Textdenkmal der ung. Sprache stammt aus diesem zwischen 1083 und 1180 verfertigtem Ur-codex.